

јима је говорио друг Хацијахић. Он потпуно исправно подвлачи да при томе – било да се ради на основу домаћинстава или пореских обвезника – треба узети један систем који се примјењује код државне статистике, што је свакако најподесније.

АУСТРОУГАРСКИ ПЕРИОД

Др Цевад Јузбашић

НЕКЕ НАПОМЕНЕ О ПРОБЛЕМАТИЦИ ЕТНИЧКОГ И ДРУШТВЕНОГ РАЗВИТКА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У ПЕРИОДУ АУСТРОУГАРСКЕ УПРАВЕ

Немам намјеру да подносим цјеловито уводно излагање о етничкој проблематици аустроугарског периода, већ ћу се ограничити само на неколико маргиналних напомена које су већ биле предмет дискусије у нашој поткомисији.

У оквиру разматрања етничке проблематике у вријеме аустроугарске окупације централно мјесто заузимају проблеми националног развоја и међунационалних односа. У том контексту се јавља и питање »европеизације«, тј. промјена у друштвеном животу и култури које се одвијају под утицајима Запада и у вези са развојем капиталистичке привреде у земљи. Мада у склопу ове тематике проблем миграције игра врло значајну улогу, он је, ипак, другоразредног карактера у односу на раније поменута питања.

Међутим, ми ћемо и питању миграција становништва морати посветити доста пажње, нарочито с обзиром на то што новија истраживања намећу потребу ревизије извјесних погледа и оцјена. Тако, на примјер, у нашој историографији још се одржава мишљење да је у цијелом аустроугарском периоду исељавање Муслимана у Турску било мотивирано првенствено вјерским и политичким разлозима, за разлику од друге, економске емиграције у Сјеверну Америку и остале земље. Мислим да је такво изричито подвајање на двије врсте емиграција, на политичку и економску, данас неодрживо. Професор Хамдија Капићић је у својим истраживањима освијетлио економске и политичке узроке покрета за исељавање у Србију и Сјеверну Америку почетком XX вијека. При томе је оправдано скренуо пажњу на потребу даљег истраживања економских узрока емиграције и изразио мишљење да су они играли главну улогу приликом исељавања и муслиманског становништва у Турску, нарочито у Херцеговини и Босанској крајини. Можемо констатовати да ово Капићићево мишљење налази потврду и у аустроугарским документима. Земаљска влада је крајем 1909. године за вријеме пуног замаха покрета за исељавање у Турску, који се разбуктао последице анексије, оцјењивала да »не само моћни религиозни момен-

ти, него и привредни положај хиљада муслиманских породица у свим крајевима земље представљају диспозицију за исељавање». (Kriegsarchiv Wien (KA) KM Präs. 81 – 7/74 ex 1909, Земаљска влада Заједничком министарству финансија 30/11 – 1909 препис). У извјештајима Земаљске владе из овог времена указује се посебно на »инфериорност у привредној борби«, као на један од битних узрока за исељавање муслиманског елемента. (KA KM Präs. 81 – 7/63 ex 1909. Auswanderung der Muslimanen, Bericht der Landesregierung in BiH, v. 28. 7. 1909). Тако, на примјер, у ово доба покрет за исељавање захватио је и око 100 муслиманских породица из мјеста Селиште, Брњавице, Ситнеж и Инећол у прњаворском котару које су ту биле раније насељене мјерама интерне колонизације аустроугарских власти. У највећем броју били су у питању сасвим осиромашени људи, па је Земаљска влада сматрала да је ријеч »о напуштању једне потпуно неодрживе позиције«. Покрет за исељавање у Турску појачан је у наредним годинама, захвативши највише Босанску крајину, а угасио се је тек са избијањем балканског рата 1912. године. У раздобљу од 1. I 1909. до 30. VI 1912. у Турску се из Босне и Херцеговине, према званичним подацима, иселило 5.255 породица. Од тога из бањалучког округа 1.943 породице, бихаћког 1.728 породица, мостарског 322, сарајевског 223, травничког 215 и тузланског 367 породица. (KA KM Präs. 81 – 16/5 ex 1913. Muslimanische Auswanderungsbewegung im II. Semester 1912).

Неоспорио је да су психолошки, односно религиозни и политички мотиви играли врло значајну улогу при исељавању муслиманског становништва у Турску. Исељавање се јавља и као реакција на промјене које постепено настају у начину живота у друштву које се до тада развијало под jakim утицајем Оријента, његове цивилизације и културе прожете исламом. Међутим, идеолошке моменте не смијемо апсолутизирати, него се морамо позабавити процесима који се дешавају у материјалној основи друштва. Вјерујем да ће анализа појачаног утицаја робноновчане привреде на поједине друштвене структуре допринијети и бољем сагледавању узрока исељавања. Стога ће бити посебно интересантни резултати истраживања друга Илијаса Хаџибеговића о томе како је робно-новчана привреда утицала у овом раздобљу на село, посебно на оно сељаштво које је располагало слободним посједима.

Нарочито деликатна биће обрада проблематике националног развика у овом периоду, јер је ријеч о једном сложеном историјском процесу који је *неравнојерно* текао код појединих наших народа. С тим у вези је од посебног значаја третман ове проблематике и оцјене до којих ће се доћи при обради турског периода, а нарочито посљедњег стољећа турске владавине. Сматрам да ћемо морати превазићи традицију наше грађанске историографије која је на национални развика у Босни и Херцеговини, као и на целокупну босанску историју, гледала из угла појединих националних покрета. Та традиција остала је присутна и после ослобођења, а с њом се сусрећемо и данас. Зато ћемо морати посветити пуну пажњу националном развика свих народа, пазећи да при том не будемо једностранни. У том контексту необично значајно мјесто припада обради привредне и шире друштвене проблематике, а нарочито класне структуре појединих народа и водећег слоја у националним покретима. То ће омогућити и адекватнија објашњења политичких појава, као на примјер питања зашто грађанске политичке странке код Срба иступају са либералнијим и радикалнијим унутрашњо-

-политичким програмима у односу на хрватске и муслиманске странке. Јасно је да то произлази не само из околности што је највећи дио кметова био из редова Срба него и зато што је код српског народа била најразвијенија буржоазија и грађанска интелигенција. Ово има свој коријен у особености-ма развитка градске привреде и робноовчаног промета у турском периоду, о чему је говорио професор Филиповић, а посебно у значају вањске трговине која је тада била претежно у рукама српских трговаца.

С друге стране, чињеница да босанскохерцеговачки Хрвати улазе у модерни политички живот са врло slabим грађанством имала је као последицу да је код њих клер задржао и даље водећу политичку улогу. Та улога ће све више прелазити на либералније грађанске елементе, али ће клерикална компонента и доцније остати присутна у политичком животу босанскохерцеговачких Хрвата. Према мишљењу које је изнио Лука Ђаковић, основне узроке заостајања хрватског становништва на социјално-економском подручју, као и на плану политичког организовања, треба тражити у емиграцији католичког грађанства у вријеме аустро-турских ратова крајем XVII вијека, затим неповољнијем односу турске власти према католицима у поређењу са припадницима других религија и у њиховој пасивности и повучености, која је произлазила из таквог стања. Како ни у доба аустроугарске управе није дошло до корјенитијих промјена у социјалној структури босанскохерцеговачких католика, то је, заједно са другим релевантним историјским факторима, утицало на то да хрватска национална свијест не захвати још сеоско католичко становништво у оној мјери, као што је српска национална свијест била захватила православне сељачке масе. У том погледу је карактеристично, иначе, познато запажање члана Земаљске владе А. Шека из 1909. године, да на упит шта је православни сељак, одговара, без двоумљења, »Србнн господине«, док је одговор католичких сељака на ово питање гласио »католик«.

Када је ријеч о Муслиманима, мислим да се не може прихватити становиште да муслимански народ у овом периоду представља већ формирану модерну нацију. Мада се етничка индивидуалност Муслимана у аустроугарском периоду, као и у раздобљу које му је непосредно претходило, не може доводити у питање, сматрам да та индивидуалност тек временом добија национални карактер, у току једног дуготрајног и сложеног историјског процеса који треба да у историји народа Босне и Херцеговине добије своје научно објашњење. Тај процес није могао бити сасвим завршен у доба аустроугарске власти, иако овај период представља врло значајну етапу и у формирању муслиманске нације. У вези са овим сматрам неприхватљивим мишљење, које се недавно појавило у нашој историографији, да су Муслимани под вођством свог грађанства водили борбу за вакуфско-меарифску аутономију, и да је Муслиманска народна организација, настала у току те борбе, била грађанска политичка странка. Ово мишљење се базира на тези о буржоазирању беговата и наводној тенденцији да се феудални земљишни посједи претворе у капиталистичка пољопривредна имања, чији би власници постали капиталистички предузетници, а дотадашњи кметови претворили се у најамне пољопривредне раднике. При томе се аподиктички тврди да су се у Босни и Херцеговини крајем XIX и почетком XX стољећа стекли економски услови за такав процес, али да се тежње муслиманских велепосједника нису могле остварити, јер су ага и бег били лишени политичке моћи.

Као аргумент за ову тезу наводе се захтјеви муслиманских политичких странака да се призна како су постојећи аграрни односи грађанског, приватно-правног карактера, насупрот гледишту о њиховом феудалном, јавно-правном карактеру. Поводећи се тако за формално-правним обиљежјима велепосједничких захтјева, изведени су далекосежни закључци. Међутим, анализа стварног економског и социјалног положаја феудалног земљопосједника, коју је извршио проф. Ф. Хауптман у свом раду *Босанскохерцеговачки ага у процјепу између привредне активности и рентијерства на почетку XX вијека*, (Годишњак Друштва историчара БиХ, XVII), показала је како је било немогуће да се он уклопи у ново грађанско друштво које је настајало. Суштина захтјева за претварање кметовског права у приватно-правни уговор састојала се у томе да се кмет претвори из наследног у временски ограниченог корисника чифлука. То је требало да земљопосједнику пружи правну могућност да повећава своје захтјеве у односу на кмета и да кмета уклони са земље, уколико му не одговара. Земљопосједник је и даље требало да остане уживалац ренте без властитог ангажовања у пољопривредној производњи и претварања у аграрног предузетника. Ово је био, у ствари, и битан садржај привредно-социјалног програма муслиманског аутономног покрета, који је био формулисан на скупштини у Сарајеву 1908. године.

Када је поводом припрема за саборске изборе Егзекутивни одбор добио иалог од скупштине, одржане 26. марта 1910. године да изради, односно да допуни и прошири програм Муслиманске народне организације, онда је и у том програму, који је објављен у »Мусавату« 30. априла исте године, аграрно питање изразито доминирало. У ствари, преузети су сви ставови о аграру утврђени 1908. године, који су у многим тачкама били неприхватљиви и за владу јер су садржавали захтјеви који би значили погоршање статуса кмета. Истина, овим програмом се тражи такође да се Босном и Херцеговином управља на принципима уставне државе, као и да се поштују личне слободе, независност судаца а постављају се и неки други захтјеви. Они, међутим, често представљају програмски декор и резултат су прилагођавања приликама, мада не спорим да и једна политичка странка коју воде феудални елементи може да се залаже за одређене политичке и грађанске слободе. Али, као и код грађанских странака, и овдје треба правити разлику између прокламованих програмских начела и стварне политичке дјелатности. У којој су, пак, мјери аграрни интереси били присутни у програму Муслиманске народне организације из 1910. године, види се из чињенице да је аграру, осим највећег поглавља од 16 тачака под насловом »Аграрно питање«, било посвећено и још 6 од 10 тачака у поглављу »Економска политика«. Ту су тек при крају, потпуно у сјени аграрних захтјева, додуше, нашле мјесто и тачке које се односе на унапређење занатства, подизање домаће трговине и индустрије, као и саобраћаја. Овај списак се завршава захтјевом »да се повољно регулише радничко питање, а нарочито да муслимански радници добију зараде«, што само по себи говори о класном и политичком профилу страначког програма и тежњи феудалног страначког вођства да свој програм учини атрактивним за све муслиманске друштвене слојеве. Мислим да је веома значајно објаснити историјске околности под којима су феудални елементи, заступајући у првом плану своје класне интересе, успијевали да воде за собом муслиманске масе.

Муслимани су опћенито, у односу на друге, заостајали у погледу укључивања у модерне облике капиталистичке привреде, на што су, поред економско-социјалних узрока, и те како утицали културно-историјски фактори. Мада су имућнији муслимански слојеви располагали са релативно знатним новчаним средствима и иметком, ова средства су само мањим дијелом постајала капитал. Ово заостајање је евидентно како на пољу организовања националног банкарства, тако и у погледу учешћа Муслимана у трговини на велико, а посебно у индустрији. Међу велетрговцима врло мало је било Муслимана, а муслимански индустријалци били су још рјеђи.

Мада су поједини муслимански велепосједници били истовремено и трговци или су, чак, судјеловали у индустрији и банкарству, то не значи да су почетком XX вијека у Босни и Херцеговини постојали економски услови за буржоазирање феудалне класе, односно за претварање феудалног велепосједа у капиталистички. Напротив, како сам то већ указао у једном свом раду, (*Извјештај Хермана фон Саутера о односима Босне и Херцеговине и Монархије...* Годишњак XVIII) економско пропадање муслиманских велепосједника било је пред први свјетски рат већ поодмакло. Сасвим без пословног смисла и по правилу неприпремљена за икав рад, особито је млађа генерација бегова и ага све више губила земљу и била би, по оцјени савремених аустријских посматрача, брзо захваћена пролетаризацијом у случају облигатног откупа кметова. Факултативни откуп утицао је само да се овај процес успори.

Паралелно са откупом кметовских селишта, презадужени муслимански земљопосједници продавали су по правилу и оне дијелове беглука које су кметови обрађивали као закупници или под најам као радници. Муслиманско политичко вођство настојало је у годинама пред избијање првог свјетског рата да се новац који појединци добију за откуп кметова концентрише у Муслиманску централну банку и употреби за кредите муслиманским земљопосједницима у сврху проширења беглука и унапређења производње. У том погледу тражена је од Земаљске управе подршка, као и финансијска помоћ аустријског капитала, који је требало да у Босни и Херцеговини оснује посебну банку за пружање хипотекарних кредита муслиманским велепосједницима. Овај план није успио и због ситуације на новчаном тржишту, као и помањкања одговарајућег интереса аустријских банака за ову кредитну операцију, иако су се за његову реализацију залагали како земаљски поглавар Потioreк тако и заједнички министар финансија Билински. И војна канцеларија престолонаследника Франца Фердинанда заинтересовала се је за ово питање. Разлог интересовања био је страх од друштвено-политичких посљедица пропадања муслиманских велепосједника, а особито бојазан војних фактора одјачања српског елемента знатним повећањем земљишних посједа у рукама Срба. То су били мотиви због којих се шеф војне канцеларије аустроугарског престолонаследника, пуковник Бардолф, обратио у марту 1913. године директору Kreditanstalta др Александру Шпицмилеру (Alexsandru Spitzmülleru), како би ова аустријска банка учествовала у финансирању куповине земљишта од муслиманских посједника и других у циљу евентуалног стварања нових аустријских колонија у Босни. (КА МК FF Nr 2385/1913 Potiorek Bardolffu 13/3 1913).

Када је ријеч о муслиманским грађанским елементима а посебно интелигенцији, они су, као што је познато, били далеко више присутни у про-

режимској и мало утицајној Муслиманској напредној, односно касније названој самосталној странци, него у Муслиманској народној организацији, са којом ће се Муслиманска самостална странка 1911. године фузионирати. У вези с тим желио бих указати на једну противрјечност у процесу националног развоја Муслимана. Наиме, претежан дио муслиманске интелигенције прихватио је у аустроугарском периоду хрватску или српску националну оријентацију. Не улазећи овдје у оцјену стварног значаја поменутих националних оријентација у конкретним историјским збивањима, можемо опћенито констатовати да је та интелигенција допринијела превазилажењу затворености муслиманске заједнице у Босни и Херцеговини и одиграла значајну улогу у прихватању тековина европске културе од стране Муслимана. Иако је сам историјски развој на крају показао сву промашеност покушаја тзв. »националног опредјељивања« Муслимана у смислу српства или хрватства, које је превасходно значило политичко опредјељивање, и скинуо са дневног реда ово питање, мислим да се одређене позитивне тековине те оријентације у потискивању конзервативизма у овој средини морају узети у обзир.

На једном нашем ранијем састанку изражена је потреба да се истраже утицаји из других наших земаља на политички и национални развој у Босни и Херцеговини. Мислим да је нужно нагласити да се појава и развој српске и хрватске националне свијести не може објашњавати само српском и хрватском националном пропагандом, иако је та пропаганда неоспорно постојала. Ми треба да дамо адекватно мјесто политичким, културним и другим утицајима из осталих југословенских земаља, али објашњење феномена у националном развоју у Босни и Херцеговини морамо првенствено тражити у ендегеном економско-социјалном, политичком и културном развоју.

С овим у вези указао бих на потребу објашњења ексклузивности која је била снажно присутна у националним идеологијама и политичким програмима. Тако, на примјер, потребно је објаснити зашто се на босанскохерцеговачком тлу хрватска национална идеологија појављује и преовладава у облику праваштва. Мада се Хрватска народна заједница, за разлику од клерикалне Удруге, постављала толерантније и флексибилније према Србима и Муслиманима, она је у свом програму сматрала да су »Босна и Херцеговина етнички и државноправно хрватске земље« и тежила њиховом сједињењу са Хрватском у оквиру Хабсбуршке Монархије. Она је била против аутономије, као и припајања Босне и Херцеговине »некој балканској држави«. Ипак, треба имати на уму да су хрватски грађански политичари практично знали правити разлику између својих тријалистичких илузија и реалних односа, показујући се као »regierungstreif«, што су увиђали и мјеродавни аустроугарски фактори. На другој страни, у српској грађанској политици била је присутна теза о Босни и Херцеговини као српској земљи, и то у својој више или мање искључивој интерпретацији од стране појединих српских политичких група. У свом екстремном облику, како је њу једно вријеме заступала »Српска ријеч«, ова теза је негирала постојање Хрвата у Босни и Херцеговини, признајући да има само католика. И српском и хрватском национализму била је заједничка тежња за националном асимилацијом Муслимана са циљем да се осигура апсолутна већина у Босни и Херцеговини. Међутим, као што сам већ рекао, треба разликовати макси-

малне националне програме од »реал политике« политичких странака у појединим раздобљима.

У вријеме пред први свјетски рат постојала је одређена конвергенција српског и хрватског националног покрета на југословенском простору. Међутим, прилике у Босни и Херцеговини биле су унеколико друкчије. Ту је у Сабору само мала група хрватских дисидената остварила сарадњу са српском опозицијом, а идеологија интегралног југословенског јединства обухватила је само један дио омладине и интелекције. Чак се може говорити и о одређеном заоштравању међунационалних односа у Босни и Херцеговини под утицајем догађаја који су пратили избијање балканског рата. Посебно поглавље представљају збивања и друштвено-политички процеси за вријеме првог свјетског рата, који су били праћени и извјесним елементима национално-конфесионалних и класних обрачуна.

Резултат поменутих процеса, као и дотадањег историјског развоја на босанскохерцеговачком и цијелом југословенском подручју, било је стварање прве југословенске државе и улазак Босне и Херцеговине у њен састав. Биће веома крупан задатак да се на основу садашњих научних знања да адекватно објашњење цјелокупног етничког, друштвеног и политичког развоја који је резултирао улажењем Босне и Херцеговине у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Мр Илијас Хаџибеговић

МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1878 – 1914. ГОДИНЕ

а) Усељавање у Босну и Херцеговину

Према расположивим изворима, тешко је утврдити тачан број странаца који су се уселили у Босну и Херцеговину од окупације до првог свјетског рата. У почетку о томе није ни вођена прецизна статистика. Ипак, прве податке о броју странаца у Босни и Херцеговини дала је Земаљска влада у децембру 1880. године. Тада је у окупираном подручју било 4.510 аустријских и 11.765 угарских држављана, што укупно износи 16.275 припадника обију половица Монархије. Послије тога, у пописима становништва редовно је исказиван број странаца у Босни и Херцеговини. Наредна табела показује како се кретао њихов број по окрузима: